Pięć etapów faszyzmu według Roberta Paxtona i mechanizmy mobilizacji społecznej w ujęciu Jasona Stanleya

AUTOR

Fundacja Dobre Państwo

STRESZCZENIE / ABSTRACT

Artykuł analizuje koncepcję Roberta Paxtona, który proponuje dynamiczne podejście do badania faszyzmu, odchodząc od statycznych definicji na rzecz analizy procesów historycznych. Paxton wyróżnia pięć stadiów: od powstania ruchu i jego zakorzenienia w systemie politycznym, przez przejęcie i sprawowanie władzy, aż po radykalizację lub instytucjonalną entropię. Tekst zestawia to podejście z teorią Rogera Griffina dotyczącą palingenezy narodowej, wskazując, że podczas gdy Griffin skupia się na rdzeniu ideologicznym, Paxton bada praktyki organizacyjne i relacje z elitami. Model ten pozwala zrozumieć, dlaczego niektóre ruchy pozostają marginalne, a inne skutecznie przebudowują instytucje państwowe, dostosowując strategię do aktualnych możliwości politycznych.

The article analyzes the concept of Robert Paxton, who proposes a dynamic approach to studying fascism, moving away from static definitions in favor of analyzing historical processes. Paxton distinguishes five stages: from the emergence of the movement and its rooting in the political system, through the seizure and exercise of power, to radicalization or institutional entropy. The text contrasts this approach with Roger Griffin's theory regarding national palingenesis, indicating that while Griffin focuses on the ideological core, Paxton examines organizational practices and relations with elites. This model allows for an understanding of why some movements remain marginal while others successfully restructure state institutions, adapting their strategy to current political opportunities.

Artykuł stanowi krytyczną analizę faszyzmu nie jako statycznej doktryny, lecz jako dynamicznego procesu historycznego, opierając się na pięcioetapowym modelu Roberta

Paxtona. Autor stawia tezę, że sukces ruchu faszystowskiego w przejmowaniu państwa nie jest zdeterminowany wyłącznie przez radykalizm ideologii czy charyzmę lidera, ale przede wszystkim przez konkretne decyzje tradycyjnych elit oraz sprawność (lub niewydolność) istniejących instytucji. Tekst prowadzi czytelnika od fazy intelektualnej konstrukcji mitu narodowego, poprzez etap zakorzeniania się w systemie i instrumentalne wykorzystanie ruchu przez konserwatystów, aż po konsolidację dyktatury i jej ewolucję w stronę radykalizacji lub entropii. Kluczowym przesłaniem jest uznanie odpowiedzialności politycznej sprawców: faszyzm nie jest nieuchronnym fatum dziejowym, lecz rezultatem konkretnych sojuszy i błędnych kalkulacji elit, które w imię doraźnych korzyści otwierają drzwi do demontażu pluralizmu. Całość uzupełnia perspektywa Jasona Stanleya, łącząc analizę instytucjonalną z mechanizmami psychologicznej mobilizacji mas.

SŁOWA KLUCZOWE

pięć etapów faszyzmu | Robert Paxton | mobilizacja społeczna | Jason Stanley | palingenezyczny ultranacjonalizm populistyczny | instytucjonalna entropia | mechanizmy mobilizacji | procesy historyczne faszyzmu | dynamika zdobywania władzy | kryzys państwa liberalnego | mit narodowego odrodzenia | resentyment polityczny | struktury pozapaństwowej przemocy | pluralizm polityczny | zawłaszczenie państwa

Faszyzm jako dynamiczny proces historyczny

Pięć etapów faszyzmu według Roberta Paxtona. Od narodzin ruchu i mobilizacji namiętności do przejęcia państwa, radykalizacji oraz instytucjonalnej entropii

Zasadniczą trudnością w naukowym rozpoznaniu faszyzmu jest jego zdolność do historycznej transformacji. W jej wyniku organizacja polityczna może zachowywać określone właściwości ideologiczne, a jednocześnie radykalnie zmieniać program gospodarczy, strukturę społeczną, relacje z tradycyjnymi elitami oraz stosunek do instytucji państwowych. Faszyzm jako marginalny ruch intelektualny nie jest bowiem pod względem praktyki politycznej tożsamy z organizacją prowadzącą masową mobilizację wyborczą, podobnie jak partia uczestnicząca w rządzie koalicyjnym nie dysponuje jeszcze możliwościami charakterystycznymi dla skonsolidowanej

dyktatury. Posługiwanie się jedną, statyczną definicją, która pomija te różnice, prowadzi do zacierania granic pomiędzy ideologią, ruchem społecznym, strategią zdobywania władzy a rzeczywistym ustrojem państwowym.

Szczególna wartość koncepcji Roberta Paxtona polega na przesunięciu punktu ciężkości z poszukiwania niezmiennej istoty faszyzmu ku historycznej analizie procesów, w których określone idee zostają przekształcone w zbiorowe działania, a następnie mogą uzyskać zdolność instytucjonalnego podporządkowania społeczeństwa. Robert Owen Paxton, amerykański historyk związany z Columbia University, przedstawił swój model w artykule The Five Stages of Fascism (1998), a następnie rozwinął go w książce The Anatomy of Fascism z 2004 roku, która stanowi jedną z najważniejszych współczesnych prób porównawczego wyjaśnienia faszyzmu. W odróżnieniu od badaczy koncentrujących się głównie na doktrynach i genealogiach intelektualnych, Paxton przywiązywał szczególną wagę do sposobu działania ruchów faszystowskich, ich relacji z istniejącymi elitami oraz warunków politycznych umożliwiających przejście od społecznej marginalności do sprawowania władzy państwowej.

Jego propozycja nie prowadziła do całkowitego odrzucenia analizy ideologicznej, lecz wskazywała na jej niewystarczalność w sytuacji, gdy przedmiotem badań stają się konkretne procesy historyczne. Wymagają one rozpoznania nie tylko deklarowanych celów, ale również rzeczywistych praktyk organizacyjnych. W metodologii Paxtona faszyzm nie jest zjawiskiem o raz na zawsze ustalonej strukturze.

Jego uczestnicy mogą zmieniać sojusze, rewidować priorytety polityczne, porzucać wcześniejsze postulaty i dostosowywać metody działania do możliwości oferowanych przez otoczenie instytucjonalne. Wczesna faza ruchu może ujawniać radykalne elementy antykapitalistyczne, które zostają następnie ograniczone w wyniku współpracy z przedsiębiorcami i właścicielami ziemskimi. Organizacja początkowo kontestująca tradycyjne elity może po pewnym czasie zabiegać o ich poparcie, a przywódca deklarujący wolę przezwyciężenia politycznej korupcji może tworzyć nowe systemy zależności klientelistycznych. Sprzeczności te nie muszą oznaczać przypadkowości ideologii; mogą świadczyć o tym, że podstawowe wyobrażenia wspólnoty, władzy i narodowego odrodzenia zostają podporządkowane strategii zdobywania oraz utrzymywania instytucjonalnej przewagi. W tym miejscu ujawnia się istotna różnica pomiędzy modelem Paxtona a koncepcją Rogera Griffina. Griffin, definiując faszyzm przez palingenetyczny ultranacjonalizm populistyczny, koncentruje się na jego rdzeniu ideologicznym – micie odrodzenia wspólnoty narodowej po okresie postrzeganego upadku. Paxton natomiast bada zmieniające się sposoby, w jakie taki ruch funkcjonuje w określonym systemie politycznym.

Obie perspektywy posiadają odmienne zakresy wyjaśniające. Koncepcja Griffina umożliwia identyfikowanie projektu politycznego jeszcze przed uzyskaniem przez jego zwolenników znaczącej pozycji społecznej, natomiast Paxton dostarcza narzędzi pozwalających ustalić, dlaczego jedne ruchy faszystowskie pozostają marginalne, inne zdobywają wpływy, a tylko nieliczne uzyskują zdolność przejęcia państwa i przebudowy jego instytucji. Paxton wyróżnił pięć stadiów: powstawanie ruchów faszystowskich, ich zakorzenianie się w systemie politycznym, uzyskanie władzy, sprawowanie władzy oraz długookresowy rozwój prowadzący ku radykalizacji albo instytucjonalnej entropii. Odrębność poszczególnych etapów wynika z dominującego rodzaju procesów społecznych: pierwszy jest istotny dla historii idei i badań nad nowymi wyobrażeniami politycznymi, drugi wymaga analizy organizacyjnej i socjologii konfliktu, trzeci odwołuje się do teorii elit oraz dynamiki kryzysu konstytucyjnego, czwarty koncentruje się na relacjach pomiędzy partią, państwem a tradycyjnymi ośrodkami władzy, piąty natomiast dotyczy kierunków ewolucji skonsolidowanego reżimu. Takie rozróżnienie pozwala wykorzystywać odmienne instrumenty metodologiczne do badania właściwości ruchu zmieniających się w czasie.

Zasadniczo błędne byłoby jednak traktowanie tych pięciu etapów jako nieuchronnej sekwencji prowadzącej od społecznego niezadowolenia do ustanowienia ludobójczej dyktatury. Paxton podkreślał, że większość ruchów faszystowskich zatrzymała się na wcześniejszych stadiach rozwoju, niektóre cofały się organizacyjnie, a cechy charakterystyczne dla różnych faz mogły współistnieć w jednym okresie.

Faszyzm jako proces zależny od warunków i intelektualna konstrukcja narodowego odrodzenia

Model ten ma przede wszystkim charakter historyczno-analityczny, a nie deterministyczny czy prognostyczny. Jego celem nie jest przewidywanie, że każda organizacja z faszystowskim programem musi zdobyć władzę, lecz identyfikacja warunków, które umożliwiają lub ograniczają kolejne przemiany. Rozróżnienie to jest kluczowe dla badań nad współczesnymi zagrożeniami demokracji, gdyż zapobiega przedstawianiu politycznej radykalizacji jako procesu całkowicie niezależnego od ludzkich decyzji, funkcjonowania instytucji czy społecznej zdolności do przeciwdziałania przemocy.

Etap pierwszy: Powstawanie ruchu faszystowskiego i intelektualna konstrukcja narodowego odrodzenia

Pierwszy etap procesu opisywanego przez Roberta Paxtona dotyczy wykształcania się nowych sposobów interpretacji kryzysu politycznego i społecznego, które mogą stać się fundamentem zorganizowanej działalności faszystowskiej. Przedmiotem badań są tutaj przede wszystkim idee, środowiska intelektualne, wyobrażenia zbiorowe oraz początkowe formy politycznej identyfikacji. Szczególnie istotna jest możliwość powstania projektów odrzucających zarówno liberalny indywidualizm, jak i istniejące alternatywy konserwatywne czy socjalistyczne na rzecz nowej wizji wspólnoty narodowej.

W tej fazie faszyzm nie musi dysponować znaczącymi strukturami organizacyjnymi ani zdolnością do skutecznej konkurencji parlamentarnej. Może funkcjonować jako zbiór idei, postulatów i organizacji o ograniczonym zasięgu, których przyszłość pozostaje niepewna. Kluczowy jest tu specyficzny sposób diagnozowania problemów: kryzys gospodarczy, osłabienie państwa, konflikt klasowy, utrata międzynarodowego prestiżu czy zmiany kulturowe zostają zinterpretowane jako symptomy głębszego upadku wspólnoty.

W przeciwieństwie do programów reformistycznych, których celem jest usunięcie konkretnych dysfunkcji, faszystowska wizja odrodzenia zakłada zasadnicze przezwyciężenie istniejącego porządku. Społeczeństwo nie potrzebuje w tym ujęciu jedynie sprawniejszych instytucji czy lepszej polityki gospodarczej, lecz zostaje przedstawione jako organizm wymagający moralnej i politycznej regeneracji. W takiej interpretacji problemy cząstkowe nabierają charakteru egzystencjalnego – przestają być zwykłymi trudnościami w funkcjonowaniu państwa, a stają się dowodami zagrożenia dla dalszego istnienia narodu. Szczególne znaczenie ma tutaj konstrukcja zbiorowego podmiotu historycznego. Naród nie jest już tylko wspólnotą języka, kultury czy pamięci, lecz całością posiadającą jednolitą wolę, szczególne przeznaczenie i niepodzielny interes. Konflikty społeczne interpretuje się wówczas jako efekt działalności sił osłabiających tę jedność, natomiast pluralizm polityczny zaczyna jawić się jako objaw rozkładu, a nie naturalny składnik nowoczesnego społeczeństwa.

Psychologiczne i mityczne fundamenty pierwszej fazy faszyzmu

W takich warunkach postulowana regeneracja wymaga nie tylko przebudowy instytucji, ale również zmiany społecznego rozumienia podmiotowości. Jednostka ma odnaleźć właściwe miejsce w zbiorowości, której dobro zyskuje nadrzędny status normatywny. Z perspektywy psychologii społecznej proces ten można analizować poprzez relację między poczuciem zagrożenia, identyfikacją zbiorową a zapotrzebowaniem na poznawczo jednoznaczne wyjaśnienia

rzeczywistości. Kryzys polityczny może intensyfikować zainteresowanie narracjami oferującymi prostą identyfikację przyczyn i sprawców trudności, lecz nie determinuje on automatycznie przyjęcia ideologii faszystowskiej. Społeczne niezadowolenie może bowiem prowadzić również do mobilizacji demokratycznej, rozwoju ruchów emancypacyjnych czy tworzenia nowych organizacji reprezentujących konkretne interesy.

Kluczowe znaczenie ma sposób interpretacji kryzysu, rodzaj dostępnego przywództwa oraz struktura instytucjonalnych możliwości działania. Pierwsza faza modelu Paxtona wymaga zatem połączenia historii idei z psychologią polityczną, nie dając się jednak zredukować do żadnego z tych porządków. Szczególnie istotna pozostaje możliwość ideologicznego przekształcania doświadczenia upokorzenia. Historyczne porażki wojenne, nierówności ekonomiczne czy utrata prestiżu politycznego mogą być przedstawiane jako skutek zdrady lub świadomej działalności określonych grup. Mechanizm ten pozwala przenieść odpowiedzialność za złożone procesy historyczne na konkretne kategorie społeczne. Wówczas zbiorowy resentyment zaczyna pełnić funkcję zasobu politycznego, oferując wspólną interpretację trudności ludziom o odmiennych interesach i pozycjach klasowych. Identyfikacja wspólnego przeciwnika buduje poczucie jedności nawet tam, gdzie nie istnieje rzeczywista zgodność programów gospodarczych.

W pierwszej fazie rozwoju faszyzmu ważną rolę odgrywa również mit przeszłości. Nie musi on polegać na całkowitym zmyślaniu historii; często wykorzystuje rzeczywiste wydarzenia i symbole, nadając im selektywnie dobrane znaczenie. Okresy dawnej wielkości zostają wyidealizowane, wewnętrzne konflikty pominięte, a współczesne problemy przedstawione jako efekt zerwania z autentyczną tożsamością wspólnoty. Włoski faszyzm odwoływał się do mitu starożytnego Rzymu i imperialnej potęgi, natomiast niemiecki narodowy socjalizm rozwijał własną interpretację historii narodowej, podporządkowaną rasistowskiej i ekspansjonistycznej wizji przyszłości. W obu przypadkach przeszłość nie była jedynie przedmiotem pamięci, lecz instrumentem legitymizującym postulowaną rewolucję polityczną.

Cechą pierwszego etapu pozostaje także względna otwartość ideologiczna ruchu. Początkowe środowiska faszystowskie potrafiły łączyć postulaty z różnych tradycji politycznych, zanim ich program przybrał trwałą postać organizacyjną. Wczesny włoski faszyzm obejmował elementy nacjonalistyczne, republikańskie i społeczno-reformatorskie, a jego stosunek do gospodarki czy elit ulegał późniejszym zmianom. Paxton wskazywał, że znaczenie tych przeobrażeń staje się widoczne dopiero wtedy, gdy analizę początkowych deklaracji połączy się z badaniem późniejszego postępowania politycznego. Organizacja może bowiem formalnie zachowywać wcześniejszy program, a jednocześnie prowadzić działalność całkowicie z nim sprzeczną.

Faszyzm jako nowoczesna mobilizacja masowa i proces zakorzeniania

Szczególnie interesujący jest przypadek włoskich Fasci Italiani di Combattimento, utworzonych w marcu 1919 roku. Początkowe nadzieje Mussoliniego na zjednoczenie środowisk kombatanckich, radykalnych nacjonalistów i części ruchu robotniczego nie przełożyły się na natychmiastowy sukces wyborczy. W listopadowych wyborach parlamentarnych jego obóz poniósł dotkliwą porażkę, co obnażyło ograniczoną atrakcyjność pierwotnej konfiguracji programu. Dopiero zmiana praktyki politycznej i intensyfikacja przemocy wymierzonej w organizacje socjalistyczne pozwoliły faszystom zdobyć wpływy w konkretnych środowiskach społecznych. Z perspektywy Paxtona przypadek ten dowodzi, że samo pojawienie się faszystowskiej ideologii nie gwarantuje ruchowi trwałego zakorzenienia.

Podobnie początki niemieckiego narodowego socjalizmu nie zapowiadały w sposób nieuchronny późniejszego przejęcia państwa. NSDAP rozwijała się jako radykalne środowisko, którego działalność opierała się na propagandzie nacjonalistycznej, antysemityzmie i próbach pozaparlamentarnej mobilizacji. Nieudany pucz monachijski z listopada 1923 roku ukazał jednak granice strategii bezpośredniego przejęcia władzy siłą. W kolejnych latach organizacja zmieniła kierunek działania, rozbudowując struktury partyjne, aparat propagandowy i angażując się w rywalizację wyborczą. Przeobrażenie to nie było prostym odejściem od przemocy, lecz zmianą relacji między instrumentami pozaparlamentarnymi a instytucjonalnymi. Paxton wiązał historyczne narodziny faszyzmu z nowoczesną polityką masową; faszyzm nie był dla niego jedynie odmianą przednowoczesnej tyranii czy dowolną dyktaturą stosującą terror.

Jego specyfika wynikała z funkcjonowania w społeczeństwach, które doświadczyły rozszerzenia udziału obywateli w polityce oraz rozwoju instytucji przedstawicielskich. Ruch faszystowski występował przeciwko demokracji, lecz jednocześnie wykorzystywał mechanizmy masowego uczestnictwa, próbując zastąpić pluralistyczną reprezentację organicystycznym wyobrażeniem jedności narodu. Faszyzm stanowił zatem historycznie nowoczesną formę antydemokratycznej mobilizacji, a nie zwykły powrót do tradycyjnego absolutyzmu.

Pierwszy etap ma więc przede wszystkim znaczenie ideotwórcze i mobilizacyjne. Powstaje język polityczny, który łączy doświadczenie kryzysu z obietnicą narodowego odrodzenia, podporządkowując różnorodne konflikty społeczne jednej interpretacji historycznej. Nie jest jednak przesądzone, czy idee te zostaną przyjęte przez znaczącą część społeczeństwa i czy ich zwolennicy stworzą organizację zdolną do skutecznego działania. Rozstrzygnięcie tego problemu następuje w

kolejnej fazie, w której kluczowe stają się relacje między ruchem faszystowskim a istniejącymi interesami społecznymi i strukturą politycznej konkurencji.

Etap drugi: Zakorzenianie ruchu faszystowskiego i przekształcanie ideologii w realną siłę społeczną

Drugi etap modelu Paxtona dotyczy przejścia od ideologicznej marginalności do względnie trwałej obecności w systemie politycznym. Proces ten nie polega wyłącznie na zwiększaniu liczby członków czy intensyfikacji propagandy. Jego istotą jest uzyskanie zdolności reprezentowania określonych interesów społecznych oraz uczestnictwo w realnych konfliktach o władzę, zasoby i organizację instytucji. Ruch faszystowski zaczyna wówczas funkcjonować nie tylko jako środowisko radykalnych przekonań, lecz także jako partner, konkurent lub instrument wykorzystywany przez inne podmioty polityczne.

Faszyzm jako narzędzie ochrony interesów elit

Na tym etapie kluczowe znaczenie zyskuje struktura społeczna i gospodarcza otoczenia, gdyż organizacja musi odnaleźć trwałe źródła poparcia oraz możliwości rozwoju. Paxton zwraca uwagę na rolę kryzysu państwa liberalnego i impasu politycznego, w którym dotychczasowe elity nie potrafią skutecznie rządzić, a jednocześnie odmawiają uznania konkurencyjnych środowisk za prawomocnych uczestników władzy. Istotne jest tu napięcie między tradycyjnymi elitami konserwatywnymi a rosnącą siłą ruchów robotniczych i lewicowych. W analizowanych przypadkach organizacje faszystowskie prezentowały się jako siły zdolne do tłumienia konfliktów społecznych poprzez zdecydowane działanie, przywracanie porządku i zwalczanie grup postrzeganych jako zagrożenie dla istniejących stosunków własnościowych. Taka rola otwierała drogę do poparcia ze strony grup, które niekoniecznie podzielały całą ideologię faszystowską, lecz uznawały ruch za użyteczne narzędzie ochrony własnych interesów.

Charakterystyczny jest przykład włoskiej przemocy skierowanej przeciwko organizacjom robotników rolnych. W latach 1920–1921 faszystowskie bojówki działały m.in. w dolinie Padu, atakując organizacje socjalistyczne, spółdzielnie i związki zawodowe. Właściciele ziemscy oraz część lokalnych elit uznali działalność squadristi za skuteczny sposób przeciwdziałania ruchowi pracowniczemu. W ten sposób ideologia narodowego odrodzenia została powiązana z określonymi konfliktami gospodarczymi, a faszystowska przemoc zyskała praktyczną funkcję w istniejącym układzie społecznym. Paxton wskazuje, że właśnie walka z organizacjami pracowników rolnych odegrała kluczową rolę w przejściu włoskiego faszyzmu do drugiego etapu rozwoju. Interesująca jest tutaj ewolucja relacji między początkowym programem a rzeczywistą praktyką ruchu. Organizacja, która wcześniej posługiwała się retoryką antyburżuazyjną i społeczno-reformatorską,

zaczęła współpracować ze środowiskami dążącymi do ochrony tradycyjnych stosunków własnościowych i osłabienia niezależnej reprezentacji pracowniczej. Nie była to jedynie przypadkowa sprzeczność programowa.

Zmiana ta pozwoliła na zdobycie zasobów, wpływów i zaplecza społecznego, bez których ruch pozostałby znacznie mniej skuteczny. Część dawnych zwolenników mogła czuć rozczarowanie i opuszczać organizację, podczas gdy nowe środowiska zyskały w niej narzędzie do realizacji własnych interesów. Z perspektywy ekonomii politycznej proces ten można interpretować jako tworzenie koalicji grup o odmiennych celach, które dostrzegły możliwość osiągania wzajemnych korzyści: tradycyjne elity oczekiwały ograniczenia wpływów robotników, natomiast faszyści uzyskiwali finansowanie, prestiż i wsparcie instytucjonalne.

Sprawność instytucji i zdolność mobilizacyjna jako warunki sukcesu faszyzmu

Zbieżność interesów nie musiała być trwała ani całkowita, gdyż poszczególni uczestnicy koalicji mogli mieć odmienne wizje przyszłego kształtu państwa. W krótkiej perspektywie współpraca mogła jednak wydawać się racjonalna instrumentalnie, o ile pozwalała ograniczyć wpływy wspólnego przeciwnika. Robert Paxton zestawił doświadczenia włoskie i niemieckie z przypadkami ruchów francuskich, które nie zdołały uzyskać porównywalnej pozycji politycznej. Szczególnie istotne są w tym kontekście jego badania nad środowiskami rolników oraz ruchem Chemises vertes, związanym z Henrym Dorgèresem.

Organizacje te próbowały budować radykalną mobilizację, lecz funkcjonowały w innym otoczeniu instytucjonalnym niż włoskie bojówki faszystowskie. Francuskie państwo oraz tradycyjne organizacje reprezentujące interesy właścicieli ziemskich zachowywały większą sprawność w pełnieniu funkcji, które we Włoszech przejmowały struktury pozapaństwowej przemocy. W efekcie radykalny ruch nie zyskał przestrzeni organizacyjnej, która pozwoliłaby przekształcić go w główny instrument ochrony interesów konkretnej grupy społecznej. Przykład ten ma znaczenie wykraczające poza historię rolnictwa.

Pokazuje on, że skuteczność ruchu faszystowskiego nie wynika wyłącznie z radykalizmu ideologii czy intensywności niezadowolenia społecznego. Kluczowe jest również to, czy istniejące instytucje sprawnie wykonują swoje zadania i czy potencjalni sojusznicy uznają wsparcie radykałów za niezbędne. Jeśli konserwatywne organizacje, aparat administracyjny i służby bezpieczeństwa są w stanie realizować swoje cele bez współpracy z faszystami, przestrzeń polityczna dla takiego ruchu

pozostaje ograniczona. Nie świadczy to o demokratycznym charakterze tych instytucji, lecz o ich względnej sprawności i autonomii.

W drugim etapie zasadniczego znaczenia nabiera zdolność ruchu do wyjścia poza pierwotne granice środowiskowe. Organizacja zamknięta w kręgu wąskiej grupy ideologicznych entuzjastów może zachować doktrynalną spójność, ale dysponuje ograniczonym wpływem politycznym. Przekształcenie jej w ruch masowy wymaga pozyskania ludzi o różnych zawodach, wykształceniu i statusie ekonomicznym. Nie musi to oznaczać rzeczywistej zgody interesów między wszystkimi uczestnikami; wspólna tożsamość może zostać zbudowana wokół nadrzędnego projektu narodowego, który symbolicznie znosi konflikty klasowe.

Z perspektywy socjologii polityki kluczowe jest tu rozróżnienie pomiędzy społeczną reprezentatywnością a organizacyjną zdolnością mobilizacyjną. Ruch może nie posiadać większościowego poparcia, a mimo to oddziaływać na politykę poprzez organizowanie demonstracji, kontrolowanie konkretnych środowisk i wywieranie presji na tradycyjne ugrupowania. Widoczność nie musi odpowiadać liczebności, a intensywne zaangażowanie niewielkiej grupy zwiększa jej znaczenie w warunkach ogólnego osłabienia instytucji. Szczególnie niebezpieczna konfiguracja powstaje wtedy, gdy tradycyjne elity interpretują sprawność radykałów jako dowód ich zdolności do stabilizacji sytuacji politycznej, ignorując długofalowe koszty takiej współpracy.

W przypadku niemieckiego narodowego socjalizmu drugi etap obejmował stopniową budowę NSDAP jako partii z rozbudowanymi strukturami regionalnymi i zdolnością do prowadzenia masowych kampanii. Po nieudanym puczu monachijskim Hitler zmienił strategię, wykorzystując procedury Republiki Weimarskiej do zdobywania wpływów i podważania jej legitymacji. W wyborach do Reichstagu w maju 1928 roku NSDAP zdobyła zaledwie 2,6 procent głosów, jednak we wrześniu 1930 roku wynik ten wzrósł do 18,3 procent, czyniąc ją jedną z głównych sił politycznych. W lipcu 1932 roku poparcie osiągnęło około 37 procent, co uczyniło NSDAP największą partią w Reichstagu.

Rola elit i warunków instytucjonalnych w przejmowaniu władzy

Zmiany te nie były wyłącznie rezultatem skutecznej propagandy; następowały w warunkach wielkiego kryzysu gospodarczego, wzrostu bezrobocia, destabilizacji systemu partyjnego i

narastającego konfliktu konstytucyjnego. Ważne pozostaje jednak to, że wzrost poparcia nie miał charakteru nieprzerwanego ani nieuchronnego.

W listopadzie 1932 roku NSDAP utraciła część wyborców, uzyskując około 33 procent głosów i zmniejszając reprezentację parlamentarną z 230 do 196 mandatów. Wynik ten dowodzi, że nawet w okresie głębokiego kryzysu politycznego ruch nazistowski nie dysponował większością społeczeństwa ani pewnością zwycięstwa. Przejęcie władzy wymagało zatem dodatkowych decyzji prezydenta i środowisk konserwatywnych. To rozróżnienie pomiędzy wzrostem znaczenia społecznego a formalnym uzyskaniem władzy stanowi jeden z najważniejszych elementów modelu Paxtona. Etap drugi pozwala sformułować wniosek dotyczący społecznej genezy faszyzmu: radykalna ideologia nie zyskuje znaczenia politycznego wyłącznie dzięki własnej atrakcyjności, lecz potrzebuje odpowiednich warunków organizacyjnych, gospodarczych i instytucjonalnych. Faszyzm może korzystać z istniejących konfliktów społecznych, ale jego sukces zależy również od decyzji grup, które niekoniecznie identyfikują się z całym programem ruchu. Szczególnie istotna staje się możliwość instrumentalnego traktowania faszystowskiej organizacji przez tradycyjne elity, przekonane, że jej zdolność do mobilizowania mas może zostać wykorzystana bez konieczności zaakceptowania wszystkich konsekwencji ideologicznych. W tym punkcie analiza przechodzi od socjologii mobilizacji ku teorii odpowiedzialności politycznej.

Współpraca z ruchem radykalnym może być postrzegana przez jej uczestników jako ograniczony kompromis służący realizacji bieżących interesów, lecz skutki instytucjonalne takiego działania często wykraczają poza pierwotne zamierzenia. Kluczowe staje się wówczas pytanie o zakres przewidywalności konsekwencji, poziom wiedzy elit i ich rzeczywistą zdolność kontrolowania nowego partnera. Doświadczenia włoskie i niemieckie wskazują, że błędna ocena tych warunków prowadzi do radykalnej zmiany układu sił – organizacja początkowo traktowana jako instrument tradycyjnych elit zaczyna samodzielnie wyznaczać granice ich działania. Trzeci etap modelu Paxtona jest jednym z najważniejszych momentów procesu, gdyż dotyczy przejścia od udziału w politycznej konkurencji do bezpośredniego dysponowania instrumentami władzy państwowej.

Wartość tej części teorii wynika z zakwestionowania popularnego obrazu faszystowskiej dyktatury jako prostego rezultatu zamachu stanu albo uzyskania samodzielnej większości wyborczej. Przykłady Włoch i Niemiec pokazują znaczenie decyzji tradycyjnych ośrodków władzy, które dopuściły faszystów do rządzenia w nadziei na wykorzystanie ich poparcia społecznego przy jednoczesnym kontrolowaniu ich działań. Przejęcie władzy nie było więc wyłącznie sukcesem organizacyjnym ruchu radykalnego, lecz rezultatem kryzysu dotychczasowych elit, ich kalkulacji i gotowości do zawierania sojuszy naruszających zasady funkcjonowania systemu.

Paxton wskazywał, że powodzenie włoskiego i niemieckiego faszyzmu wymagało współdziałania z wpływowymi środowiskami konserwatywnymi, dysponującymi dostępem do instytucji państwowych. Tradycyjne elity uznawały rosnącą siłę lewicy za zagrożenie dla porządku gospodarczego i politycznego, a jednocześnie nie potrafiły samodzielnie stworzyć stabilnej większości rządowej. Ruch faszystowski oferował wówczas możliwość mobilizacji mas, zwalczania konkurencji oraz wzmacniania autorytetu państwa. Współpraca miała charakter instrumentalny; nie wymagała pełnej zgodności ideologicznej, lecz przekonania, że radykalna organizacja posłuży realizacji celów trudnych do osiągnięcia dotychczasowymi metodami. W tym miejscu ujawnia się szczególna asymetria pomiędzy krótkookresową i długookresową racjonalnością polityczną.

Tradycyjne elity mogły kalkulować, że dopuszczenie faszystów do władzy pozwoli przełamać impas, osłabić ruch robotniczy i przywrócić sprawność administracyjną. Faszyści natomiast traktowali udział w rządzeniu jako etap umożliwiający późniejsze ograniczenie autonomii partnerów i podporządkowanie instytucji własnemu programowi. Współpraca nie oznaczała zatem zgodności co do przyszłego ustroju; jej trwałość zależała od tego, która ze stron skuteczniej wykorzysta dostępne zasoby, by przekształcić tymczasowe porozumienie w trwałą przewagę polityczną.

Rola tradycyjnych elit w legalnym przekazywaniu władzy ruchom faszystowskim

W przypadku Włoch kluczowe znaczenie mają wydarzenia października 1922 roku i marsz na Rzym. Podczas gdy faszystowskie oddziały mobilizowały się, by wymusić zmianę rządu, Benito Mussolini początkowo pozostawał poza stolicą. Premier Luigi Facta zabiegał o wprowadzenie stanu oblężenia, jednak król Wiktor Emanuel III odmówił podpisania odpowiedniego dekretu. Zamiast tego monarcha powierzył Mussoliniemu misję utworzenia gabinetu, co pozwoliło mu objąć stanowisko premiera w ramach formalnie istniejącego porządku monarchiczno-konstytucyjnego.

Wydarzenia te nie były zatem prostym zwycięstwem militarnym bojówek nad państwem, choć groźba przemocy i presja organizacyjna stanowiły ich istotny element. Włoski przypadek dowodzi, że polityczna skuteczność pozapaństwowej przemocy często zależy od decyzji ośrodków formalnie dysponujących monopolem legalnego przymusu. Organizacja faszystowska nie musiała pokonać armii i administracji w otwartej konfrontacji, skoro istniejące instytucje zdecydowały się dopuścić jej przywództwo do władzy. W ten sposób społeczna mobilizacja i groźba destabilizacji zostały przekute w dostęp do państwowych instrumentów rządzenia. Moment ten jest zasadniczy z punktu widzenia teorii państwa, gdyż ujawnia możliwość formalnie legalnego przekazania urzędu osobie reprezentującej ruch, którego cele są sprzeczne z podstawowymi zasadami dotychczasowego

porządku konstytucyjnego. Podobna zależność wystąpiła w Niemczech, mimo odmiennego kontekstu historycznego.

Adolf Hitler został mianowany kanclerzem 30 stycznia 1933 roku przez prezydenta Paula von Hindenburga. Nie zdobył tego stanowiska w drodze bezpośrednich wyborów ani dzięki samodzielnemu zwycięstwu parlamentarnemu NSDAP. Jego nominacja była efektem politycznych układów, w których kluczową rolę odegrali Franz von Papen oraz konserwatywne otoczenie prezydenta. Wierzyli oni, że popularność nazistów można wykorzystać do stworzenia rządu autorytarnego, przy jednoczesnym zachowaniu wpływu tradycyjnych elit na najważniejsze decyzje. Co istotne, w pierwszym gabinecie Hitlera większość stanowisk ministerialnych nie należała do członków NSDAP; Franz von Papen jako wicekanclerz i przedstawiciele konserwatystów liczyli, że będą w stanie kontrolować nowego szefa rządu.

Z perspektywy czasu kalkulacja ta okazała się błędna, jednak analiza historyczna nie powinna sprowadzać jej jedynie do naiwności poszczególnych osób. Znaczenie miała tu głęboka polaryzacja społeczna, osłabienie parlamentaryzmu, nadużywanie nadzwyczajnych kompetencji prezydenckich oraz przekonanie części elit o konieczności przebudowy Republiki Weimarskiej. W tym kontekście kluczowe jest rozróżnienie pomiędzy legalnością aktu powołania rządu a demokratyczną legitymacją jego późniejszego działania. Nominacja Hitlera odbyła się zgodnie z formalnym mechanizmem konstytucji weimarskiej, ale nie oznaczało to społecznego upoważnienia do likwidacji pluralizmu politycznego i ustanowienia dyktatury. Formalna kompetencja do powołania kanclerza nie była równoznaczna z prawem do przekształcenia państwa. Ta różnica obnaża jedno z podstawowych napięć konstytucjonalizmu: instytucje demokratyczne mogą zostać wykorzystane przez podmioty, które po zdobyciu władzy dążą do zniszczenia zasad umożliwiających ich wcześniejsze funkcjonowanie. Zjawisko to wymaga analizy nie tylko w kategoriach prawa, ale również w oparciu o teorie elit Vilfreda Pareta, Gaetana Moski i Roberta Michelsa.

Wspólnym mianownikiem tych koncepcji są mechanizmy koncentracji władzy, reprodukcji wpływów i organizacyjnego podporządkowania zbiorowości. Nie prowadzą one jednak do jednolitego wyjaśnienia faszyzmu, gdyż różnią się założeniami dotyczącymi struktury społecznej oraz procesów wymiany elit.

Błędne kalkulacje elit i mechanizm przejmowania instytucji

Podejście to pozwala wyjaśnić, dlaczego tradycyjne ośrodki władzy podejmują decyzje sprzeczne z długookresową stabilnością instytucji, wierząc, że doraźny sojusz pomoże im zachować dotychczasową pozycję. Z perspektywy teorii racjonalnego wyboru takie działania można analizować jako wybory podejmowane w warunkach niepewności i ograniczonej informacji o przyszłych konsekwencjach. Aktor polityczny może uznać współpracę za korzystną, opierając się na określonych założeniach co do zachowania partnera; kalkulacja ta staje się jednak błędna, jeśli nie uwzględnia możliwości zmiany samych reguł gry politycznej. Szczególne ryzyko pojawia się wtedy, gdy organizacja dopuszczona do władzy dąży do ograniczenia instytucji, które umożliwiają jej partnerom kontrolę nad procesami decyzyjnymi. W takim scenariuszu tradycyjne elity tracą instrumenty wpływu, których trwałość wcześniej uznawały za oczywistą.

W ujęciu Paxtona przejęcia władzy przez faszystów nie należy więc traktować jako prostego efektu poparcia społecznego. Choć poparcie było ważnym zasobem, samo w sobie nie wystarczało do przejęcia kontroli nad państwem. Kluczowe okazało się połączenie mobilizacji faszystowskiej z instytucjonalnymi kompetencjami istniejących elit. To właśnie w tej konfiguracji ruch radykalny mógł przejść od wywierania presji na państwo do bezpośredniego wykorzystywania jego organów. Warto to podkreślić, gdyż analiza faszyzmu ograniczona jedynie do psychologii mas pomijałaby odpowiedzialność podmiotów dysponujących rzeczywistymi kompetencjami ustrojowymi. Należy jednak wystrzegać się nadmiernego uogólniania doświadczeń włoskich i niemieckich. Model Paxtona oparto przede wszystkim na europejskich przypadkach z pierwszej połowy XX wieku. Nie dowodzi on, że każdy współczesny ruch skrajnej prawicy musi przejmować władzę w identyczny sposób, ani że każda współpraca konserwatystów z radykałami automatycznie prowadzi do faszyzmu. Wartość modelu tkwi w identyfikacji konkretnego mechanizmu historycznego, który może służyć jako baza do analizy porównawczej innych przypadków, o ile zostaną zweryfikowane rzeczywiste podobieństwa i różnice.

Objęcie stanowisk rządowych nie kończy jednak procesu zdobywania władzy w wymiarze politycznym i instytucjonalnym. Czwarty etap modelu Paxtona opisuje sposób, w jaki faszystowskie przywództwo wykorzystuje dostęp do aparatu państwowego, by stopniowo przekształcać relacje między partią, administracją, organami przymusu, elitami a społeczeństwem. W tej fazie kluczowe staje się rozróżnienie między formalnym sprawowaniem urzędu a rzeczywistą kontrolą nad instytucjami. Przywódca może dysponować szerokimi kompetencjami prawnymi, lecz wciąż być ograniczany przez autonomię sądów, armii czy samorządów. Konsolidacja dyktatury wymaga więc

przebudowy tych relacji i odebrania instytucjom zdolności do niezależnego działania. Według Paxtona faszystowska władza nie była jednolitym systemem całkowitego podporządkowania wszystkich organów jednemu centrum. Historyczne reżimy funkcjonowały raczej w warunkach rywalizacji kilku ośrodków wpływu. Paxton wskazywał na istotne znaczenie relacji między przywódcą, aparatem partyjnym, administracją państwową oraz elitami społecznymi i gospodarczymi.

Podmioty te mogły współpracować w realizacji wspólnych celów, a jednocześnie konkurować o zasoby i dostęp do przywódcy. Taki układ tworzył specyficzną dynamikę polityczną, w której formalna centralizacja władzy współistniała z instytucjonalnym rozproszeniem jej wykonywania.

Dualizm prawny i polikracja jako mechanizmy kontroli

Kluczową rolę odgrywa tutaj koncepcja państwa dualnego Ernsta Fraenkla, przedstawiona w pracy The Dual State z 1941 roku. Fraenkel analizował funkcjonowanie nazistowskiego porządku prawnego, rozróżniając Normenstaat (państwo normatywne) oraz Maßnahmenstaat, rozumiane jako państwo działań arbitralnych. Pierwsza struktura opierała się na określonych normach i procedurach, niezbędnych do zachowania przewidywalności w sferze stosunków społecznych i gospodarczych. Druga natomiast umożliwiała podejmowanie decyzji politycznych i administracyjnych, których zakres nie był ograniczany przez zasady praworządności. Istotą tej koncepcji nie było istnienie dwóch formalnie odrębnych organizmów, lecz współistnienie dwóch trybów wykonywania władzy w obrębie jednego systemu.

Mechanizm ten jest fundamentalny dla zrozumienia natury reżimów autorytarnych: nie muszą one całkowicie likwidować procedur prawnych, by pozbawić je rzeczywistej funkcji ochronnej. Władza może utrzymywać normy w obszarach administracyjnych czy gospodarczych, a jednocześnie wyłączać konkretne osoby i sprawy spod ochrony prawnej. W takim układzie formalna obecność ustaw, sądów i urzędów nie gwarantuje rządów prawa, gdyż zakres ochrony jednostki zależy od arbitralnych decyzji politycznych. Prawo przestaje być powszechnym bezpiecznikiem ograniczającym władzę, a zaczyna podlegać selektywnemu stosowaniu zgodnie z ideologicznym interesem reżimu.

Koncepcja Fraenkla znajduje uzupełnienie w analizach Franza Neumanna, szczególnie w pracy Behemoth z 1942 roku. Neumann podkreślał znaczenie konkurencji między głównymi ośrodkami władzy: partią, administracją, wojskiem i gospodarką. Późniejsza historiografia, reprezentowana m.in. przez Martina Broszata i Hansa Mommsena, posłużyła się pojęciem polikracji, by wyjaśnić relację między formalną władzą Hitlera a rzeczywistą rywalizacją instytucji. Polikracja nie była

jednak formą pluralizmu czy demokracji instytucjonalnej; oznaczała współistnienie konkurencyjnych ośrodków w ramach autorytarnego porządku, gdzie uczestnicy zabiegali o wpływy poprzez realizację celów ideologicznych. Kluczowa stawała się tu możliwość przejmowania inicjatywy przez funkcjonariuszy bez konieczności otrzymywania szczegółowych poleceń. Taka rywalizacja organizacyjna często prowadziła do proponowania coraz bardziej radykalnych rozwiązań, co miało dowodzić lojalności wobec przywództwa i zwiększać osobiste znaczenie urzędników.

Nie oznacza to jednak, że radykalizacja systemu była wyłącznie efektem administracyjnej konkurencji. Równie istotne były cele ideologiczne, decyzje wodzów, realia wojenne oraz systematyczna dehumanizacja grup prześladowanych. Właśnie tutaj interpretacje funkcjonalistyczne i intencjonalistyczne pozwalają wyjaśnić odmienne aspekty tego procesu, a ich konfrontacja pozostaje kluczowym elementem historiografii narodowego socjalizmu.

Dyktatura budowana przez sekwencję zmian prawnych i instytucjonalnych

W przypadku Włoch kluczowa była stopniowa koncentracja władzy przez Mussoliniego po objęciu funkcji premiera w 1922 roku. Początkowo rząd funkcjonował w ramach istniejącego ustroju monarchicznego, a w jego skład wchodzili także przedstawiciele środowisk niefaszystowskich. W kolejnych latach wprowadzono jednak zmiany, które umożliwiły ograniczanie konkurencji politycznej i systematyczne podporządkowywanie instytucji.

Szczególną rolę odegrała ustawa Acerba z 1923 roku, zmieniająca zasady podziału mandatów parlamentarnych, a następnie wybory z kwietnia 1924 roku, przeprowadzone w atmosferze zastraszania i przemocy. Zabójstwo socjalistycznego deputowanego Giacoma Matteottiego w czerwcu 1924 roku obnażyło skalę kryzysu politycznego, lecz nie doprowadziło do trwałego odsunięcia faszystów od władzy. Przełomem w konsolidacji dyktatury stało się wystąpienie Mussoliniego z 3 stycznia 1925 roku, po którym przyspieszono ograniczanie praw i autonomii instytucji publicznych. Ustawodawstwo z lat 1925–1926 zasadniczo zmieniło strukturę odpowiedzialności rządu oraz warunki funkcjonowania prasy, administracji i organizacji politycznych. W szczególności ustawa z 24 grudnia 1925 roku istotnie wzmocniła pozycję szefa rządu, ograniczając jego odpowiedzialność przed parlamentem. Proces ten dowodzi, że dyktatura nie musi powstawać w wyniku jednorazowego zniesienia całego ustroju; może być budowana poprzez sekwencję zmian prawnych i organizacyjnych, których skumulowany rezultat prowadzi do zasadniczego osłabienia mechanizmów kontroli władzy.

W niemieckim narodowym socjalizmie analogiczny proces przebiegał znacznie szybciej. Po objęciu urzędu kanclerza przez Hitlera w styczniu 1933 roku naziści wykorzystali pożar Reichstagu z 27 lutego jako pretekst do wprowadzenia nadzwyczajnych ograniczeń praw podstawowych. Dekret prezydencki z 28 lutego 1933 roku umożliwił zawieszenie istotnych gwarancji konstytucyjnych i rozszerzył zakres represji wobec przeciwników politycznych. Następnie ustawa o pełnomocnictwach z 23 marca 1933 roku przyznała rządowi prawo do stanowienia prawa bez zwyczajnej procedury parlamentarnej, dopuszczając odstępstwa od konstytucji. Jej uchwalenie nastąpiło w warunkach zastraszania i represji, które sparaliżowały faktyczną zdolność opozycji do działania. Z perspektywy konstytucjonalizmu szczególnie istotna pozostaje możliwość wykorzystywania wyjątkowych instrumentów prawnych do trwałej przebudowy ustroju. Kompetencje nadzwyczajne mogą być uzasadniane potrzebą reagowania na realne zagrożenia, lecz jeśli ich stosowanie nie podlega skutecznej kontroli, stają się narzędziem demontażu praw i autonomii instytucji.

W nazistowskich Niemczech środki przedstawiane jako odpowiedź na sytuację wyjątkową służyły budowie trwałej dyktatury. Kluczowe było to, że formalne instrumenty prawne współistniały z przemocą pozainstytucjonalną, a ich wzajemne oddziaływanie skutecznie tłumiło sprzeciw społeczny. Kolejne kroki władz obejmowały podporządkowanie administracji, likwidację niezależnych organizacji pracowniczych, ograniczanie autonomii państw związkowych oraz eliminację legalnej konkurencji partyjnej. 2 maja 1933 roku zaatakowano i zajęto siedziby wolnych związków zawodowych, a ich struktury zlikwidowano.

W lipcu 1933 roku NSDAP stała się jedyną legalną partią w Niemczech. Proces ten określano mianem Gleichschaltung – ujednolicania i podporządkowywania instytucji politycznych, społecznych oraz kulturalnych celom nazistowskiej władzy. Dla teorii faszyzmu szczególne znaczenie ma likwidacja niezależnych związków zawodowych. Organizacje te nie były jedynie instrumentem reprezentowania interesów ekonomicznych, lecz stanowiły autonomiczne struktury mobilizacji społecznej, zdolne do uczestniczenia w sporach o podział władzy i zasobów. Ich podporządkowanie uniemożliwiło zbiorowy opór wobec decyzji państwa i przedsiębiorców współpracujących z reżimem. W szerszej perspektywie proces ten zmienił relację między społeczeństwem a państwem: niezależna reprezentacja interesów klasowych została zastąpiona organizacjami funkcjonującymi w ramach oficjalnie definiowanej wspólnoty narodowej.

Istotne znaczenie miało także polityczne podporządkowanie administracji publicznej. Nowoczesne państwo opiera się na rozbudowanym aparacie urzędniczym, którego działanie bazuje na wiedzy specjalistycznej i procedurach. Gdy zasady obsadzania stanowisk zostają podporządkowane ideologicznej lojalności, dochodzi do erozji autonomii profesjonalnej i osłabienia kontroli prawnej.

Nie oznacza to jednak automatycznej utraty sprawności administracyjnej – reżimy autorytarne potrafią zachować wysoką kompetencję organizacyjną w wybranych dziedzinach. Problem dotyczy normatywnego ukierunkowania tych kompetencji i możliwości ich wykorzystania do celów sprzecznych z prawami człowieka. Podobna zależność występuje w przypadku sądownictwa, nauki i mediów. Instytucje te ograniczają arbitralność władzy tylko wtedy, gdy zachowują zdolność niezależnego ustalania faktów i krytycznej oceny norm. Ich podporządkowanie nie musi polegać na formalnej likwidacji; może obejmować zmianę zasad powoływania kierownictwa, sankcje wobec krytyków czy wprowadzanie nieformalnych kryteriów lojalności. W rezultacie instytucje zachowują pozory struktury, tracąc realną zdolność do ograniczania decyzji politycznych.

Radykalizacja i entropia jako ścieżki ewolucji reżimu

Z perspektywy Paxtona kluczowe jest spostrzeżenie, że sprawowanie władzy przez faszystów nie doprowadziło do identycznej organizacji państwa we Włoszech i w Niemczech. We Włoszech tradycyjne instytucje — w tym monarchia, administracja oraz część elit społecznych — zachowały większą autonomię niż odpowiadające im struktury w nazistowskich Niemczech. W państwie Hitlera aparat partyjny wraz z powiązanymi z nim organizacjami uzyskał znacznie większy wpływ na politykę, co stało się szczególnie widoczne po wybuchu wojny. Różnice te determinowały zakres radykalizacji, relacje między instytucjami oraz możliwości kontrolowania poszczególnych ośrodków władzy. Czwarty etap modelu Paxtona dowodzi zatem, że faszyzm jako reżim nie jest jedynie powiększonym ruchem faszystowskim. Przejęcie państwa wymusza dostosowanie ideologii do istniejących struktur administracyjnych, gospodarczych i społecznych, a następnie ich przekształcanie zgodnie z celami przywództwa.

Proces ten rodzi konflikty między dawnymi zwolennikami ruchu a tradycyjnymi elitami, gdyż oba środowiska mają odmienne oczekiwania co do zakresu rewolucyjnej przebudowy. Podczas gdy jedni dążą do głębszej radykalizacji, inni zabiegają o stabilizację i ograniczenie politycznej nieprzewidywalności. To właśnie napięcie między tymi tendencjami stanowi fundament kolejnego etapu, w którym reżim może zmierzać albo ku dalszej radykalizacji, albo ku stopniowemu osłabieniu pierwotnej dynamiki mobilizacyjnej.

Etap piąty: Radykalizacja i entropia jako alternatywne kierunki ewolucji reżimu faszystowskiego

Piąty etap modelu Paxtona dotyczy długofalowego rozwoju systemu, który opanował już mechanizmy sprawowania władzy i przekształcania instytucji państwowych. W przeciwieństwie do wcześniejszych stadiów nie jest to kolejny, liniowy stopień zwiększania politycznej dominacji.

Paxton wskazuje na dwie odmienne tendencje: radykalizację albo entropię. Pierwsza oznacza intensyfikację mobilizacji ideologicznej i rozszerzanie działań podporządkowanych projektowi rewolucyjnego odrodzenia. Druga zaś odnosi się do wygasania energii ruchu i stopniowego przechodzenia w rutynową formę autorytarnego sprawowania władzy. Rozróżnienie to wymaga doprecyzowania: entropia w ujęciu Paxtona nie jest synonimem upadku państwa, demokratyzacji ani współczesnego autorytaryzmu wyborczego. Jest to raczej proces, w którym początkowo rewolucyjny ruch faszystowski traci część swojej dynamiki ideologicznej, a reżim zaczyna opierać się głównie na rutynowych mechanizmach administracji, kontroli i tradycyjnej hierarchii państwowej.

Nie oznacza to automatycznego ograniczenia represji czy przywrócenia praw obywatelskich. System pozostaje dyktaturą, lecz zmienia się sposób jego funkcjonowania względem wcześniejszego projektu totalizującej mobilizacji. W przypadku Włoch Paxton zauważył tendencję do przechodzenia w stronę rutynowego autorytaryzmu po konsolidacji dyktatury w latach 1925–1926, choć proces ten nie był jednostajny. Okresowe nasilenie radykalizmu występowało zwłaszcza przy ekspansji kolonialnej, wojnie z Etiopią (1935–1936) oraz późniejszych próbach intensywniejszego kształtowania społeczeństwa zgodnie z ideologią faszystowską. Wprowadzanie nowych norm obyczajowych, nasilenie propagandy i rozwój polityki rasowej dowodziły możliwości ponownego wzmocnienia radykalnego komponentu reżimu. Ewolucja włoskiego faszyzmu nie przebiegała więc według prostego schematu nieustannego słabnięcia ideologii po zdobyciu władzy.

Istotnym przykładem pozostaje wojna włosko-etiopska z października 1935 roku. Konflikt ten łączył imperialne ambicje Mussoliniego z ideologią narodowej wielkości i wizją nowego porządku kolonialnego. Włoska polityka w Afryce obejmowała brutalne działania wojenne, represje wobec ludności podbitej oraz rasistowskie praktyki administracyjne. Ekspansja kolonialna stała się tym samym przestrzenią realizacji radykalnych elementów ideologii, które w metropolii mogły napotykać inne ograniczenia instytucjonalne. Z perspektywy teorii faszyzmu doświadczenie to pokazuje, że poziom represyjności reżimu może różnić się w zależności od obszaru podległego jego kontroli, a analiza samej polityki wewnętrznej nie wystarcza do pełnej oceny systemu władzy.

Wojna i instytucje jako katalizatory radykalizacji

W 1938 roku włoski reżim wprowadził ustawodawstwo antysemickie, ustanawiając system prawnej dyskryminacji Żydów. Choć antysemityzm i rasizm przenikały środowiska nacjonalistyczne już wcześniej, rozwiązania te stanowiły istotny przełom w praktyce państwa faszystowskiego.

Przeobrażenie polityki rasowej wynikało z radykalizacji reżimu, relacji z nazistowskimi Niemcami oraz dążenia do pogłębienia faszystowskiej przebudowy społeczeństwa.

Złożoność tego procesu dowodzi, że napięcie pomiędzy entropią a radykalizacją nie jest jednorazowym wyborem między dwiema odrębnymi drogami. Reżim może wykazywać oznaki rutynizacji w jednych obszarach, jednocześnie radykalizując działania w innych. Jeszcze bardziej gwałtowny przebieg miała ewolucja narodowego socjalizmu w Niemczech. Po przejęciu władzy w 1933 roku system stopniowo rozwijał mechanizmy prześladowań politycznych, społecznych i rasowych, całkowicie podporządkowując instytucje państwowe celom ideologicznym. Ustawy norymberskie z września 1935 roku stały się kluczowym etapem prawnego wykluczenia ludności żydowskiej, a pogrom listopadowy z 1938 roku ujawnił nową intensywność przemocy, organizowanej przez aparat państwowy i struktury nazistowskie. Proces ten nie ograniczał się jednak do sekwencji aktów prawnych; obejmował on także rozbudowę instytucji represyjnych, wywłaszczenia oraz systematyczne niszczenie autonomii społecznej osób uznanych za niepożądane.

Zasadniczą zmianę warunków radykalizacji przyniosła II wojna światowa, rozpoczęta agresją Niemiec na Polskę 1 września 1939 roku. Wojna otworzyła nowe możliwości stosowania przemocy na terytoriach okupowanych i rozszerzyła zasięg nazistowskiego aparatu represji, umożliwiając realizację projektów rasowej przebudowy Europy, które w czasie pokoju napotykałyby inne ograniczenia. Kluczowa była agresja przeciwko Związkowi Radzieckiemu w czerwcu 1941 roku, nierozerwalnie związana z ideologicznym projektem wojny eksterminacyjnej. Na okupowanych terenach struktury wojskowe, policyjne i SS uczestniczyły w masowych zbrodniach, a prześladowania Żydów uległy radykalizacji prowadzącej do systematycznego ludobójstwa.

Warto tu rozróżnić historyczny rozwój ideologii od instytucjonalnych warunków realizacji jej najbardziej skrajnych celów. Nazistowski antysemityzm i rasizm były centralne już przed wojną, jednak skala i organizacja ludobójstwa zależały również od konkretnych decyzji politycznych, struktury państwa, organizacji okupacji oraz dynamiki działań wojennych. Współczesna historiografia Holokaustu analizuje wzajemne oddziaływanie celów ideologicznych, inicjatyw instytucjonalnych i zmiennych historycznych. Ludobójstwa nie należy więc sprowadzać ani do automatycznego wykonania niezmiennego programu, ani do przypadkowego efektu organizacyjnego chaosu. Paxton podkreślał rolę wojny jako środowiska umożliwiającego skrajną radykalizację państwa faszystowskiego. Konflikt zbrojny marginalizuje zwyczajne procedury administracyjne i prawne, zwiększa pole działania instytucji przymusu oraz ułatwia przedstawianie nadzwyczajnych środków jako niezbędnych dla przetrwania wspólnoty. W ideologii opartej na micie egzystencjalnego zagrożenia wojna dodatkowo wzmacnia przekonanie o dopuszczalności działań, które w innych warunkach spotkałyby się z większym oporem. Nie oznacza to jednak, że

każda wojna prowadzi do faszyzmu lub że każdy reżim faszystowski musi osiągnąć stadium ludobójczej radykalizacji.

Kluczowe są tutaj: ideologia, struktura instytucjonalna, zakres kontroli nad terytorium oraz rzeczywiste decyzje polityczne. Z historycznego punktu widzenia istotne jest porównanie losów Włoch i Niemiec. We Włoszech zachowanie części tradycyjnych instytucji państwowych pozwoliło w lipcu 1943 roku na odsunięcie Mussoliniego od władzy. Po alianckim desancie na Sycylii Wielka Rada Faszystowska opowiedziała się przeciwko niemu, a król Wiktor Emanuel III nakazał jego aresztowanie, powierzając rządy marszałkowi Pietrowi Badogliowi. Choć nie oznaczało to natychmiastowego powrotu do demokracji, ukazało ograniczenia koncentracji władzy i znaczenie instytucji, których faszyzm nie zdołał całkowicie wyeliminować. Los Niemiec był odmienny.

Nazistowski system osiągnął znacznie wyższy poziom podporządkowania instytucji celom ideologicznym, a jego radykalizacja była nierozerwalnie związana z wojną eksterminacyjną i ludobójczą polityką rasową. Klęska III Rzeszy w 1945 roku nie była wynikiem pokojowego wycofania się reżimu z jego programu, lecz militarnym pokonaniem państwa nazistowskiego przez koalicję aliancką.

Instytucje i elity jako bariery dla sukcesu faszyzmu

Różnica ta ma zasadnicze znaczenie dla oceny modelu Paxtona, gdyż pokazuje, że podobieństwa ideologiczne między ruchami faszystowskimi nie przesądzają o identycznym kierunku i skali ich ewolucji historycznej. Szczególnym problemem pozostaje jednak relacja między radykalizacją a entropią w kontekście kategorii polikracji. Polikracji nie należy traktować jako synonimu rozpadu państwa ani automatycznie utożsamiać jej z niestabilną koalicją polityczną. Oznacza ona przede wszystkim współistnienie konkurencyjnych ośrodków władzy w ramach jednego systemu, w którym formalna nadrzędność przywódcy może współistnieć z rozproszonym wykonywaniem kompetencji. W warunkach nazistowskich rywalizacja instytucji nie osłabiała koniecznie radykalizmu – wręcz przeciwnie, mogła sprzyjać podejmowaniu coraz odważniejszych inicjatyw. Z kolei w przypadku Włoch utrzymanie znaczącej pozycji tradycyjnych instytucji mogło ograniczać zakres niektórych działań partyjnych, choć nie zapobiegło przemocy kolonialnej i późniejszym prześladowaniom rasowym. Z tego względu piąty etap modelu Paxtona nie powinien być postrzegany jako prosta alternatywa między całkowitą destrukcją państwa a jego spokojną stabilizacją.

Historyczna ewolucja faszyzmu obejmowała różnorodne procesy, których intensywność zmieniała się zależnie od obszaru polityki, okresu i relacji między instytucjami. Radykalizacja mogła przejawiać się wzrostem represji, ekspansją terytorialną, reorganizacją stosunków społecznych oraz

narastającym podporządkowaniem jednostki ideologicznemu projektowi wspólnoty. Entropia natomiast oznaczała ograniczenie rewolucyjnej mobilizacji na rzecz rutynowego zarządzania autorytarnego. Żaden z tych kierunków nie był jednak przesądzony przez samą faszystowską ideologię. Wartość poznawcza pięcioetapowego modelu staje się szczególnie widoczna, gdy zestawi się historyczne przypadki sukcesu faszystowskiej mobilizacji z organizacjami, które nie zdołały przejąć władzy państwowej. Sama obecność ideologii ultranacjonalistycznej, silnego przywództwa i stosowania przemocy nie wystarczała do ustanowienia reżimu; konieczne było wystąpienie odpowiednich warunków instytucjonalnych, gospodarczych i społecznych.

Właśnie dlatego Paxton wskazywał na znaczenie porównań między Włochami, Niemcami, Francją i Wielką Brytanią, analizując odmienne losy ruchów faszystowskich w państwach o bardziej tradycyjnych strukturach autorytarnych. W Wielkiej Brytanii Brytyjska Unia Faszystów Oswalda Mosleya nie zdołała osiągnąć pozycji porównywalnej z NSDAP czy włoską Narodową Partią Faszystowską. Istniejące ugrupowania polityczne zachowały zdolność organizowania procesu rządzenia, a tradycyjne elity nie uznały masowego ruchu faszystowskiego za niezbędny instrument przezwyciężenia kryzysu. Nie oznacza to, że społeczeństwo brytyjskie było całkowicie odporne na autorytaryzm, nacjonalizm czy antysemityzm. Wskazuje to raczej na znaczenie określonej konfiguracji instytucjonalnej, w której ruch faszystowski nie uzyskał wystarczającej przestrzeni politycznej, by przejść od działalności radykalnej do rzeczywistego udziału w rządzeniu. Podobnie francuskie organizacje skrajnej prawicy, choć zdolne do znaczącej mobilizacji, pozostawały ograniczone przez strukturę instytucji i układ interesów politycznych. W analizie Paxtona istotne było to, że część konserwatywnych środowisk nie potrzebowała bezpośredniego wsparcia faszystów do realizacji swoich celów.

W rezultacie podobne ideologie i praktyki prowadziły do odmiennych konsekwencji w zależności od otoczenia. Porównanie to obnaża ograniczenia teorii próbujących wyjaśniać rozwój faszyzmu wyłącznie treścią doktrynalną lub cechami psychologicznymi przywódców. Kluczowe jest również odróżnienie historycznych dyktatur konserwatywnych od reżimów faszystowskich. Hiszpania Francisco Franco i Portugalia Antónia de Oliveiry Salazara funkcjonowały jako systemy autorytarne, lecz ich relacje z ruchami faszystowskimi oraz charakter organizacji władzy różniły się od doświadczeń Włoch i Niemiec. Tradycyjne instytucje wojskowe, religijne i administracyjne zachowywały w tych systemach inną pozycję niż w reżimach opartych na masowej, rewolucyjnej mobilizacji faszystowskiej. Oznacza to, że dyktatura, represyjność i polityczna hierarchia nie są wystarczającymi kryteriami utożsamienia systemu z faszyzmem. Model Paxtona umożliwia zatem bardziej precyzyjne badanie relacji między faszyzmem a autorytaryzmem: faszyzm może przekształcić się w państwo autorytarne, ale nie każdy autorytaryzm ma faszystowską genezę i

ideologię. Nie każdy ruch faszystowski uzyskuje władzę, a nie każda organizacja o znaczących wpływach politycznych realizuje wszystkie elementy faszystowskiego programu.

Konieczność ostrożności w stosowaniu modelu Paxtona do współczesnych procesów autokratyzacji

Rozróżnienia te są kluczowe dla współczesnej politologii, gdyż pozwalają uniknąć mechanicznego przenoszenia kategorii historycznych na przypadki, których podobieństwa pozostają częściowe lub sporne. Rzetelna analiza porównawcza powinna uwzględniać nie tylko zbieżności retoryczne, ale przede wszystkim strukturę organizacyjną ruchu, rzeczywiste stosowanie przemocy, zakres mobilizacji społecznej, charakter relacji z tradycyjnymi elitami oraz stopień podporządkowania instytucji państwowych. Istotne są również społeczne i prawne możliwości przeciwstawiania się radykalizacji. W jednym państwie organizacja ekstremistyczna może pozostać marginalna, w innym uzyskać reprezentację parlamentarną, a w jeszcze innym wejść do rządu, nie prowadząc przy tymkoniecznie do ustanowienia faszystowskiej dyktatury. Model procesualny pozwala traktować te przypadki jako odmienne rezultaty historycznych interakcji, a nie jako stopnie jednej nieuchronnej przemiany.

Pięcioetapowy model Paxtona posiada znaczną wartość wyjaśniającą, choć nie jest wolny od ograniczeń. Został on skonstruowany głównie na podstawie doświadczeń europejskich ruchów faszystowskich pierwszej połowy XX wieku, zwłaszcza włoskiego i niemieckiego. Ich rozwój przebiegał w warunkach masowej polityki partyjnej, głębokich konfliktów klasowych, traumy I wojny światowej, kryzysu międzywojennego systemu międzynarodowego oraz struktur komunikacji zupełnie odmiennych od dzisiejszych. Przenoszenie tego modelu na XXI wiek wymaga zatem ostrożności – zmieniły się bowiem instytucje demokratyczne, struktury gospodarcze, technologie komunikacyjne i możliwości transnarodowego oddziaływania organizacji politycznych.

Kluczowa jest zmiana relacji między formalną organizacją partyjną a mobilizacją społeczną. Historyczne ruchy faszystowskie budowały masowe struktury członkowskie, formacje paramilitarne, drukowaną propagandę i hierarchiczne zgromadzenia. Współczesne środowiska ekstremistyczne korzystają natomiast z rozproszonych sieci komunikacyjnych, platform społecznościowych i mniej sformalizowanych form identyfikacji politycznej. Nie oznacza to jednak automatycznego powstania nowej formy faszyzmu, gdyż te same technologie wykorzystują organizacje demokratyczne i obywatelskie. Konieczne pozostaje zatem badanie rzeczywistych celów ideologicznych oraz związku między mobilizacją cyfrową a zdolnością do przejmowania instytucji.

Warto w tym miejscu przywołać współczesną teorię autokratyzacji, rozwijaną m.in. przez Stevena Levitsky'ego, Daniela Ziblatta, Nancy Bermeo i badaczy zajmujących się erozją demokracji. Ich ustalenia wskazują na możliwość stopniowego osłabiania instytucji demokratycznych przez legalnie wybrane władze – poprzez ograniczanie niezależności sądów, podporządkowywanie administracji, uderzanie w media czy zmianę reguł rywalizacji politycznej.

Procesy te mogą przypominać niektóre mechanizmy opisane przez Paxtona, lecz nie przesądzają same w sobie o faszystowskim charakterze danego ruchu lub reżimu. Właśnie dlatego niezbędne jest rozróżnienie pomiędzy autokratyzacją jako przemianą ustrojową a faszyzmem jako określoną rodziną ideologii i praktyk politycznych.

Dynamika procesu a odpowiedzialność sprawstwa politycznego

Z metodologicznego punktu widzenia istotne pozostaje pytanie o możliwość wyznaczenia granic między kolejnymi etapami procesu. W rzeczywistości historycznej rzadko występuje jeden, konkretny moment, w którym organizacja przechodzi od ideologicznej marginalności do zakorzenienia albo od uczestnictwa w rządzeniu do rzeczywistej dominacji nad państwem. Procesy te mogą przebiegać równolegle, a poszczególne instytucje mogą być podporządkowane w różnym stopniu. Model Paxtona ma zatem charakter typologiczny i procesualny, a nie matematycznie ścisły. Jego zastosowanie wymaga przyjęcia wskaźników odnoszących się do realnego wpływu organizacji, zdolności sprawowania władzy oraz zakresu ograniczania konkurencji politycznej. Kolejnym problemem jest kierunek zależności przyczynowych.

Kryzys społeczny może sprzyjać rozwojowi ruchów radykalnych, lecz one same mogą pogłębiać ten kryzys poprzez przemoc, propagandę i delegitymizowanie instytucji. Tradycyjne elity mogą współpracować z faszystami w obliczu politycznego impasu, jednak sama ta współpraca często przyspiesza radykalizację. Podporządkowanie instytucji państwowych nasila propagandę, podczas gdy wcześniejsza propaganda ułatwia przejęcie tychże instytucji. Zależności te są zatem wzajemne i dynamiczne, co utrudnia ich wyjaśnienie za pomocą prostego łańcucha przyczynowego. W tym miejscu szczególnie użyteczne staje się zestawienie modelu Paxtona z teoriami sprzężeń zwrotnych oraz teorią systemów.

Określone działania polityczne zmieniają środowisko, w którym zapadają późniejsze decyzje, zwiększając lub ograniczając dostępność kolejnych możliwości. Przemoc pozapaństwowa osłabia zaufanie do instytucji, co czyni obietnicę silnego przywództwa bardziej atrakcyjną. Udział we

władzy pozwala obsadzać stanowiska i kontrolować przepływ informacji, co z kolei utrwala poparcie dla ruchu. Takie procesy nie oznaczają jednak nieuchronnej radykalizacji, lecz wskazują na mechanizm samowzmacniania się określonych struktur politycznych. Istotne jest tu również połączenie analizy historycznej z teorią zależności od ścieżki (path dependence). Decyzje podejmowane w początkowych fazach rozwoju organizacji determinują zakres możliwości w przyszłości.

Sojusz ruchu radykalnego z konkretną grupą gospodarczą może prowadzić do trwałego uzależnienia od jej zasobów, natomiast przejęcie aparatu bezpieczeństwa zmienia relacje z pozostałnymi instytucjami. Znaczenie mają więc nie tylko deklarowane cele, ale przede wszystkim konsekwencje wcześniejszych decyzji organizacyjnych, które tworzą nowe struktury interesów i utrudniają powrót do poprzedniego porządku. Z perspektywy normatywnej kluczowe jest jednak odróżnienie procesu historycznego od konieczności dziejowej. Żaden model naukowy nie powinien zdejmować z ludzi odpowiedzialności za ich decyzje, przedstawiając je jako nieuchronny rezultat struktury społecznej. Teoria Paxtona wskazuje na możliwość zatrzymania ruchów faszystowskich na różnych etapach rozwoju, co pozwala dostrzec wagę instytucjonalnych i społecznych bezpieczników.

Model ten nie jest jednak gotowym programem politycznym – skuteczność konkretnych działań ochronnych wymaga odrębnej analizy prawnej, socjologicznej i empirycznej. Pięcioetapowy schemat Paxtona wprowadza do analizy faszyzmu ważne rozróżnienie między odpowiedzialnością za powstanie określonych warunków społecznych a odpowiedzialnością za ich polityczne wykorzystanie. Kryzys gospodarczy, frustracja społeczna czy polaryzacja mogą tworzyć środowisko sprzyjające radykalizacji, ale nie są one samodzielnym podmiotem działania.

Konkretne decyzje podejmują przywódcy, członkowie organizacji, elity i funkcjonariusze państwa. Dlatego wyjaśnienie strukturalnych warunków rozwoju faszyzmu nie może zastępować oceny politycznego sprawstwa. Szczególne znaczenie ma tutaj odpowiedzialność tradycyjnych elit za decyzje dotyczące współpracy z ruchami podważającymi podstawy pluralistycznego porządku konstytucyjnego. Przykłady Włoch i Niemiec pokazują, że przejęcie państwa nie było prostą konsekwencją oddolnej mobilizacji faszystowskiej.

Wymagało ono decyzji podmiotów posiadających formalne kompetencje ustrojowe. Oznacza to, że ochrona demokracji nie może być rozpatrywana wyłącznie jako zadanie społeczeństwa obywatelskiego; istotna część odpowiedzialności spoczywa na osobach dysponujących realną możliwością powoływania rządów, stanowienia prawa, kontrolowania aparatu przymusu i ochrony niezależności instytucji. Równie ważna pozostaje odpowiedzialność środowisk gospodarczych.

Przedsiębiorcy i właściciele kapitału mogą wspierać określone ruchy polityczne w nadziei na korzyści ekonomiczne, lecz skutki takiej współpracy wykraczają poza kwestie podatków czy regulacji pracy. Jeśli organizacja polityczna dąży do podporządkowania niezależnych instytucji lub ograniczenia pluralizmu, jej wspieranie staje się udziałem w procesie niszczenia całego środowiska prawnego prowadzenia działalności. W tej perspektywie krótkowzroczny zysk ekonomiczny stoi w sprzeczności z długofalową potrzebą przewidywalności i rządów prawa.

Instytucjonalne ograniczenia władzy jako bariera dla autorytaryzmu

Szczególne znaczenie ma relacja między odpowiedzialnością elit a społeczną zdolnością do przeciwstawiania się autorytaryzmowi. Obywatele nie są jedynie biernymi odbiorcami decyzji zapadających na najwyższych szczeblach władzy; mogą aktywnie tworzyć ruchy polityczne, niezależne stowarzyszenia, angażować się w działalność zawodową, kontrolować instytucje i uczestniczyć w debacie publicznej.

Ich skuteczność zależy jednak od rzeczywistych warunków prawnych, ekonomicznych i organizacyjnych. Choć społeczeństwo obywatelskie może hamować rozwój autorytaryzmu, nie powinno być traktowane jako substytut instytucji państwowych zobowiązanych do ochrony praw człowieka. W tym punkcie kluczowy staje się problem demokratycznej prawomocności. Demokracja to bowiem coś więcej niż okresowe ustalanie wyniku rywalizacji wyborczej – jej funkcjonowanie wymaga trwałych zasad ograniczania władzy, ochrony mniejszości i możliwości pokojowej zmiany rządzących. Jeżeli zwycięstwo wyborcze zostaje przedstawione jako nieograniczone upoważnienie do przekształcania całego porządku prawnego zgodnie z wolą jednej organizacji politycznej, zanika rozróżnienie pomiędzy demokratyczną reprezentacją a autorytarnym zawłaszczeniem państwa. Z perspektywy teorii prawa konstytucyjnego fundamentalne pozostaje zatem uznanie, że prawomocność większości nie znosi niezbywalnych praw jednostki i nie unieważnia potrzeby instytucjonalnego ograniczania arbitralności. Model Roberta Paxtona można odczytywać jako analizę stopniowego przesuwania zakresu odpowiedzialności politycznej.

W pierwszej fazie kluczowa jest działalność ideologów i środowisk kształtujących wyobrażenia społeczne. W drugiej rośnie rola organizatorów, sponsorów i uczestników ruchu, których decyzje pozwalają na rozwój jego wpływów. Trzecia faza ujawnia szczególną odpowiedzialność elit dysponujących kompetencjami ustrojowymi, czwarta obejmuje działania osób wykonujących władzę publiczną, natomiast piąta wiąże się z decyzjami o dalszej radykalizacji i stosowaniu przemocy. Rozróżnienie to nie oznacza jednak automatycznego przypisywania wszystkim

uczestnikom jednakowej winy. Odpowiedzialność wymaga analizy rzeczywistego sprawstwa, wiedzy, intencji, zakresu kompetencji oraz możliwości podjęcia odmiennej decyzji.

Analiza pięcioetapowego modelu Roberta Paxtona pozwala sformułować zasadniczy wniosek dotyczący relacji między faszyzmem a państwem. Faszyzm może istnieć przed zdobyciem władzy jako projekt ideologiczny i zorganizowany ruch polityczny, ale jego zdolność do powszechnego podporządkowania społeczeństwa ulega jakościowej zmianie po uzyskaniu dostępu do instytucji państwowych. O ile w pierwszych dwóch fazach dominują procesy formowania przekonań, organizowania uczestników i budowania sojuszy, o tyle trzecia faza oznacza wejście do aparatu władzy, czwarta prowadzi do zmiany sposobu działania instytucji, a piąta ujawnia możliwe kierunki rozwoju reżimu. Nie są to jednak etapy jednej nieuchronnej ewolucji – przejście między nimi zależy od konkretnych warunków historycznych.

Faszyzm jako wynik konkretnych decyzji i konfiguracji politycznej

Model Paxtona pozwala lepiej zrozumieć społeczne mechanizmy sprzyjające rozwojowi faszyzmu, bez konieczności zakładania istnienia niezmiennego typu ludzkiej osobowości. Resentyment, poczucie zagrożenia, potrzeba przynależności czy konformizm mogą występować w różnych społeczeństwach, jednak dopiero konkretna ideologia i struktura organizacyjna nadają im polityczny kierunek. Podobnie kryzys gospodarczy i instytucjonalny stwarza warunki do radykalizacji, lecz nie determinuje jej formy.

Historyczny sukces ruchu faszystowskiego zależy od zdolności do organizacji zbiorowego działania, pozyskiwania zasobów i wykorzystania okazji w otoczeniu politycznym. Z tej perspektywy kluczowe staje się rozróżnienie pomiędzy faszyzmem jako możliwością społeczną a faszyzmem jako rzeczywistością polityczną. Pierwsze pojęcie odnosi się do warunków, w których mechanizmy psychologiczne, kulturowe i instytucjonalne mogą sprzyjać powstawaniu ruchów ekstremistycznych. Drugie wymaga natomiast rozpoznania konkretnej ideologii, organizacji i praktyki politycznej. Nie każda społeczność o cechach autorytarnych staje się faszystowska, podobnie jak nie każdy ruch faszystowski przejmuje władzę. To rozróżnienie pozwala zachować naukową precyzję, nie pomijając jednocześnie społecznych źródeł zagrożeń dla demokracji. Wartość koncepcji Paxtona polega tu na wykazaniu znaczenia otoczenia politycznego.

Skuteczność ruchów faszystowskich nie wynikała wyłącznie z charyzmy liderów, atrakcyjności propagandy czy intensywności niezadowolenia społecznego. Zależała także od sprawności

tradycyjnych instytucji, gotowości elit do zawierania sojuszy oraz zdolności społeczeństwa do przeciwstawienia się przemocy. Dlatego badanie ruchu faszystowskiego w izolacji od państwa i gospodarki jest niewystarczające; konieczna jest analiza relacji między tymi strukturami, gdyż to w nich rozstrzyga się sukces lub porażka polityczna.

W kontekście współczesnych demokracji należy unikać dwóch przeciwstawnych błędów. Pierwszy polega na przekonaniu, że faszyzm można rozpoznać dopiero po ustanowieniu otwartej dyktatury, uznając wcześniejsze przejawy autorytarnej mobilizacji za nieistotne. Drugi prowadzi do utożsamiania każdej radykalnej krytyki demokracji, populistycznego programu czy konserwatyzmu z faszyzmem. Oba podejścia ograniczają zdolność rozpoznawania rzeczywistych procesów społecznych: pierwsze pomija historyczną genezę tych ruchów, drugie zaś rozciąga pojęcie na zjawiska pozbawione jego podstawowych cech ideologicznych.

Faszyzm nie musi zaczynać się od powstania autorytarnego państwa – jego ideologia i organizacja mogą rozwijać się w warunkach formalnego pluralizmu. Jednocześnie samo istnienie konfliktów czy społecznej wrogości nie wystarcza do jego rozpoznania. Decydująca jest konfiguracja, w której mit narodowego odrodzenia, hierarchiczna wizja wspólnoty, autorytarne przywództwo i legitymizacja przemocy łączą się w zorganizowany projekt działania. Dopiero przejęcie państwa pozwala przekształcić ten projekt w powszechny porządek instytucjonalny.

W ujęciu Paxtona dzieje faszyzmu nie są historią nieuchronnego triumfu ideologii, lecz zapisem konkretnych decyzji, sojuszy i możliwości. Model pięciu etapów pozostaje więc wartościowy dla refleksji nad granicami demokracji, wskazując, że instytucje, elity i społeczeństwo współkształtują rezultaty procesów historycznych.

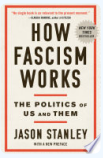
Zdolność do ograniczania przemocy, ochrony pluralizmu i zachowania kontroli nad władzą decyduje o tym, czy radykalny ruch pozostanie marginalny, czy też przekształci państwo. Kolejna część opracowania skupi się na sposobach mobilizacji społeczeństw do uczestnictwa w takim procesie. Model Paxtona wyjaśnia przejścia między etapami rozwoju organizacyjnego, lecz wymaga uzupełnienia o analizę instrumentów propagandowych i psychologicznych służących budowaniu zbiorowej lojalności. Użyteczna okaże się tutaj teoria Jasona Stanleya, wskazująca na dziesięć mechanizmów faszystowskiej polityki, obejmujących między innymi mitologizację przeszłości, antyintelektualizm, niszczenie wspólnej rzeczywistości poznawczej, hierarchizację społeczeństwa oraz wykorzystywanie zbiorowego poczucia krzywdy.

Analiza ta pozwoli przejść od dynamiki zdobywania władzy do rozpoznania technik mobilizacji, za pomocą których ruchy radykalne przekształcają konflikty w trwałą organizację politycznego podporządkowania. Kluczowe będzie wyjaśnienie, dlaczego pojedyncze narzędzia propagandowe

nie są jeszcze dowodem faszyzmu, podczas gdy ich powiązanie z określoną ideologią tworzy niebezpieczny mechanizm antydemokratyczny.

> Czy faszyzm jest zatem nieuniknionym produktem kryzysów, czy jedynie rezultatem krótkowzroczności tych, którzy wierzyli, że potrafią oswoić radykalizm dla własnych korzyści? Historia uczy, że instrumenty powołane do ochrony porządku mogą stać się narzędziami jego całkowitego zniszczenia, gdy jedynym kryterium wyboru staje się doraźna skuteczność. Pozostaje pytanie: w którym momencie 'użyteczny sojusz' przestaje być kalkulacją polityczną, a staje się podpisaniem wyroku na wolność?

Inspiracje

[1] 

"How Fascism Works Jason Stanley" Jason Stanley

Random House | ISBN: 9780525511847

Jason Stanley (ur. 12 października 1969) to amerykański filozof, który piastuje stanowisko profesora Bissell-Heyd Chair in American Studies w Munk School of Global Affairs & Public Policy oraz na Wydziale Filozofii Uniwersytetu w Toronto. Wcześniej piastował stanowisko profesora filozofii im. Jacoba Urowsky'ego na Uniwersytecie Yale. W 1995 roku uzyskał tytuł doktora filozofii i lingwistyki na Massachusetts Institute of Technology. Stanley cieszy się międzynarodowym uznaniem za swoją wiedzę z zakresu epistemologii, filozofii języka i filozofii politycznej. Jego wczesne badania teoretyczne wniosły znaczący wkład w kontekstualizm i obronę intelektualizmu w odniesieniu do wiedzy-jak, w szczególności badając wpływ czynników praktycznych na wiedzę. W filozofii politycznej Stanley dogłębnie badał autorytarną retorykę, manipulację ideologiczną i propagandę w kulturach demokratycznych, co ugruntowało jego pozycję wpływowego współczesnego teoretyka i intelektualisty zajmującego się ekstremizmem politycznym.

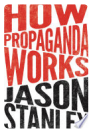
Jason Stanley *(born October 12, 1969) is an American philosopher who serves as the Bissell-Heyd Chair in American Studies at the University of Toronto's Munk School of Global Affairs & Public Policy and Department of Philosophy, having previously held the Jacob Urowsky Professorship of Philosophy at Yale University. He earned his Ph.D. in philosophy and linguistics from the Massachusetts Institute of Technology in 1995. Stanley is internationally recognized for his scholarship across epistemology, the philosophy of language, and political philosophy. His early theoretical research made major contributions to contextualism and the defense of intellectualism regarding knowledge-how, notably exploring how practical factors influence knowledge. In political philosophy, Stanley has extensively examined authoritarian rhetoric, ideological manipulation, and propaganda in democratic cultures, establishing him as an influential contemporary theorist and public intellectual on political extremism.*

University of Toronto

Literatura uzupełniająca

Książki

Książki autora i dzieła przywołane w tekście:



[1] "How Propaganda Works"

Jason Stanley

2015 | Princeton University Press | ISBN: 9780691173429



[2] "Know How"

Jason Stanley

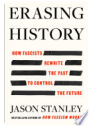
2011 | OUP Oxford | ISBN: 9780191619618



[3] "Language in Context"

Jason Stanley

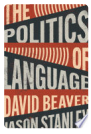
2007 | OUP Oxford | ISBN: 9780191527555



[4] "Erasing History"

Jason Stanley

2024 | Simon and Schuster | ISBN: 9781668056912



[5] "The Politics of Language"

David Beaver, Jason Stanley

2023 | Princeton University Press | ISBN: 9780691242743



[6] "Knowledge and Practical Interests"

Jason Stanley

2005 | Oxford University Press | ISBN: 9780199230433

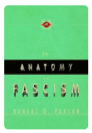
Książki autorów przywoływanych i literatura pokrewna:



[7] "French Peasant Fascism"

Robert O. Paxton

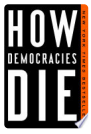
1997 | Oxford University Press, USA



[8] "The Anatomy of Fascism"

Robert O. Paxton

2004 | Alfred A. Knopf



[9] "How Democracies Die"

Daniel Ziblatt

Crown | ISBN: 9781524762957

Artykuły naukowe

Prace autorów przywoływanych w tekście:

[1] "The Anatomy of Fascism"

Robert O. Paxton

2004

Źródło

[2] "The Five Stages of Fascism"

Robert O. Paxton

1998 | The Journal of Modern History | DOI: 10.1086/235001

Źródło

[3] "The Five Stages of Fascism*"

Robert O. Paxton

2017 | Fascism | DOI: 10.4324/9781351158367-4

Źródło

[4] "4 The Five Stages of Fascism"

Robert O. Paxton

2022 | France in the Era of Fascism | DOI: 10.1515/9781782389569-006

Źródło

[5] "The Nature of Fascism"

Roger Griffin

2013 | Routledge eBooks | DOI: 10.4324/9781315003627

Źródło

[6] "Modernism and Fascism"

Roger Griffin

2007 | Palgrave Macmillan UK eBooks | DOI: 10.1057/9780230596122

Źródło

[7] "Interregnum or endgame? The radical right in the 'post-fascist' era"

Roger Griffin

2000 | Journal of Political Ideologies | DOI: 10.1080/713682938

Źródło

[8] **"Fascism"**

Roger Griffin

1995 | DOI: 10.1093/oso/9780192892492.001.0001

Źródło

[9] **"Political Parties : A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy"**

Robert Michels

1911 | RePEc: Research Papers in Economics

Źródło

[10] **"Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism"**

Dwight E. Lee, Franz L. Neumann

1943 | The American Historical Review | DOI: 10.1086/ahr/48.2.337

Źródło

[11] **"The Rule of Law: Political Theory and the Legal System in Modern Society"**

Franz L. Neumann, Martin Jay, Matthias Ruete

1986

Źródło

[12] **"The Democratic and The Authoritarian State: Essays in Political and Legal Theory."**

Morris Janowitz, Franz L. Neumann, Herbert Marcuse

1957 | American Sociological Review | DOI: 10.2307/2089518

Źródło

[13] **"The Concept of Political Freedom"**

Franz L. Neumann

1953 | Columbia Law Review | DOI: 10.2307/1119178

Źródło

[14] **"The Hitler State: The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich"**

Martin Broszat, John W. Hiden

1981

Źródło

[15] **"A Controversy about the Historicization of National Socialism"**

Martin Broszat, Saul Friedländer

1988 | New German Critique | DOI: 10.2307/488148

Źródło

[16] **"The Fascisti exposed : a year of Fascist domination"**

Giacomo Matteotti, E. W. Dickes

1924 | University of Michigan Library Repository

Źródło

[17] **"Fascism: 100 questions asked and answered"**

Oswald Mosley

2019

Źródło

[18] **"A national policy : an account of the emergency programme"**

Oswald Mosley

1931 | Macmillan eBooks

Źródło

[19] **"The Fasces and the Saltire: The Failure of the British Union of Fascists in Scotland, 1932-1940"**

Stephen Dorril, Oswald Mosley, Robert Skidelsky, Richard C. Thurlow

2008

Źródło

[20] **"Britain 's Fascist Pu PP et"**

Oswald Mosley, British Fascism, Stephen Dorril

2006

Źródło

[21] **"Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War"**

Steven Levitsky, Lucan A. Way

2010 | Cambridge University Press eBooks | DOI: 10.1017/cbo9780511781353

Źródło

[22] **"Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda"**
Gretchen Helmke, Steven Levitsky
2004 | Perspectives on Politics | DOI: 10.1017/s1537592704040472
Źródło

[23] **"Elections Without Democracy: The Rise of Competitive Authoritarianism"**
Steven Levitsky, Lucan A. Way
2002 | Journal of democracy | DOI: 10.1353/jod.2002.0026
Źródło

[24] **"Competitive Authoritarianism: Introduction and Theory"**
Steven Levitsky, Lucan A. Way
2010
Źródło

[25] **"The Historical Turn in Democratization Studies: A New Research Agenda for Europe and Beyond"**
Giovanni Capoccia, Daniel Foran Ziblatt
2010 | Comparative Political Studies | DOI: 10.1177/0010414010370431
Źródło

[26] **"Conservative Parties and the Birth of Modern Democracy in Europe"**
Daniel Foran Ziblatt
2017 | Cambridge University Press eBooks | DOI: 10.1017/9781139030335
Źródło

[27] **"An Institutional Theory of Direct and Indirect Rule"**
John Gerring, Daniel Foran Ziblatt, Johannes A.A.M. van Gorp, Julián Arévalo
2011 | World Politics | DOI: 10.1017/s0043887111000104
Źródło

[28] **"Center-Right Political Parties in Advanced Democracies"**
Noam Gidron, Daniel Foran Ziblatt
2019 | Annual Review of Political Science | DOI: 10.1146/annurev-polisci-090717-092750
Źródło

[29] "Democracy and the Lessons of Dictatorship"

Nancy G. Bermeo

1992 | Comparative Politics | DOI: 10.2307/422133

Źródło

[30] "A New Look at Federalism: The Import of Institutions"

Nancy G. Bermeo

2002 | Journal of democracy | DOI: 10.1353/jod.2002.0021

Źródło

[31] "Mass Politics in Tough Times"

Nancy G. Bermeo, Larry M. Bartels

2014 | Oxford University Press eBooks | DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199357505.003.0001

Źródło

[32] "Rethinking Regime Change"

Nancy G. Bermeo, Guillermo A O'Donnell, Philipe C. Schmitter, Laurence Whitehead, Philippe C. Schmitter

1990 | Comparative Politics | DOI: 10.2307/421966

Źródło

Treść tworzy Fundacja Dobre Państwo.
Redaguje i publikuje APA ONE, autorski system redakcyjny Fundacji oparty na AI.
APA ONE Publishing System
Fundacja Dobre Państwo © 2026
Article ID: 562a7e40-8b91-4e3b-99aa-58d6ff8fd881